

Görömbei András

A drámaíró Németh László dilemmái

- Az igazságszeretet drámáiról -

I.

Az Ady nemzeti felelősségtudatát magára vevő Németh László életművének irányát meghatározó szándéka a történelmünk tragikus fordulata következtében széttzilálódott nemzeti tudat és önismeret újjáteremtése volt. Hatalmas pedagógiai érosszal szervezte a magyarság új reformkorát a szellemi élet legváltozatosabb területein. A Harmadik Magyarország megteremtésére irányuló nagy tervei azonban sokféle ellenállásba ütköztek. Már 1935-ben be kellett látnia azt, hogy a gyors reform lehetősége semmivé vált. "Készült, érett valami jó, a csirkefogók, élükön a miniszterelnökkel, megszimatozták, a maguk javára fölhasználták, s most cinikusan vigyorognak azokra, akik a reformot komolyan vették"¹ - írta 1935 júniusában Keresztury Dezsőnek. A politikai csalódás fölerősítette Németh Lászlónak a lelkek reformjára irányuló pedagógiai elképzelését. Tudta, hogy ehhez a nevelő munkához évtizedek kellenek, s félt attól, hogy a magyarságnak már csak évei vannak. A magyarságot fölegyenesíteni kívánó törekvése fordította érdeklődését a színház felé is. "Én azt, hogy a színpadot a magyar író meghódítsa, ma, amikor Budapestért igen nehéz harcunk indul, a legfontosabb irodalmi feladatnak tartom"² - írta a Nemzeti Színház igazgatójának.

De mit látott a magyarországi színpadokon?

A francia bulvárszínmű Molnár Ferenc által világsikerre vitt változatát, az újromantikától ihletett hazafias dráma Herczeg Ferenc-i példáit és a Móricz Zsigmond drámáival karakterizálható irányt. "Németh László mint drámaíró mindhárom divatos drámatípussal már fellépésekor teljesen idegenként állt szemben."³

Ezek az irányok egyaránt távol estek a századforduló klasszikus dramaturgiájától és a huszadik század első három évtizedében a dráma és a színház viszonyában bekövetkezett változásoktól. A dráma és a színház új viszonyát az jellemezte, hogy a színjátszásban a dráma szövegéről áthelyeződött a hangsúly a kísérleti szövegekkel élő színházra, a színészi játékra, a színpad kötetlen lehetőségeire. Az író helyett a rendező került előtérbe, az írói szöveg helyett pedig a test, a mozgás, a zene, a szín, a fény hatáslehetőségeinek szabad alakítása.⁴

Németh László alaposan tájékozódott a századforduló és a századelő európai drámairodalmában. A kísérleti színház lehetőségeivel azonban csak képzeletében játszott el, úgy érezte, súlyos mondanivalói számára a klasszikus drámaformát kell az elemző gondolat és a szigorú erkölcsiség erejével megújítania. Ragaszkodott a dráma szövegének autonómiájához. Ezért törekedett arra is, hogy drámái a színházi bemutató előtt nyomtatásban is megjelenjenek. Még a szöveghű színházi alakítástól is féltette darabjait. Jól ismerte a drámatörténet két nagy vonulatát, az extenzív, objektív shakespeare-i és az intenzív, szubjektív moliere-i módját. Drámaművészete dramaturgiai szempontból tudatosan

¹. Németh László levele Keresztury Dezsőhöz 1935. júniusában. In: *Németh László élete levelekben 1918-1948*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó 1993. 216.

². Németh László levele Németh Antalhoz 1939. június 27-én. Uo. 304.

³. Czimer József: *Németh László drámáirása*. In.: Cz. J.: *Színház és irodalom*. Bp. 1981. 85-86. Ennek is bizonyára szerepe volt abban, hogy Németh László oly nagy örömmel üdvözölte Tamási Áron új szint hozó játékait. Követhető mintát természetesen azok sem jelentettek számára.

⁴. V.ö.: M. Balkányi / B. Kricsfalusi (Hg.): *Literarizität und Theatralität. Theoretische Texte zum Drama und Theater*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2000. 9.

kapcsolódott a klasszikus drámaíráshoz, annak is elsősorban a szophokleszi, moliere-i, ibseni vonulatához.

Abban is a klasszikus mintákat követi, hogy darabjai megőrzik a realitás illúzióját.⁵ Meggyőződése szerint erre a valóság-illúzióra éppen a tanítás hatékonysága érdekében volt szüksége. Egyfajta újklasszicizmus jellemzi az ő dramaturgiáját nyelvben és műformában egyaránt, míg a kortárs világirodalom erőteljesebben kísérletező írói túllépnek ezen a valóság-illúziót követő módszeren, ha használják a klasszikus mintákat, akkor átalakítják, profanizálják, ironizálják azokat.⁶

Németh László a legnehezebb újításra vállalkozott: eszméinek, mondandóinak akarta megnyerni a színpadot. Ehhez a gondolat színházát kellett megteremtenie. A modern, formabontó törekvésekhez nem kapcsolódhatott tehát, számára a mindent relativizáló groteszk és ironia sem hozhatott megoldást. Szemléletében a negatív harc helyett a pozitív programon van a hangsúly.

Szintetizáló drámakoncepciót alakított ki. Ibsen analitikus technikáját összekapcsolta annak ősforrásával, az örök törvények jegyében képződött görög drámával, de legfontosabb szerepet a gondolati elemzésnek juttatott dramaturgiájában. Történelmi drámáinak főhősei a gondolat és erkölcs kiemelkedő történelmi személyiségei. Saját eszméinek küzdelmes útját érzékelve dramaturgiájában megőrizte a görög drámák sorsszerűségét, de tapasztalatai és az új idő követelményei szerint ezt a sorsszerűséget humanizálta, megfosztotta metafizikai jellegétől, a sorsot az emberi természettel és főként a közeggel azonosította.⁷

Dramaturgiája számára már az 1930-as *Szophoklész-napló* további fontos ösztönzéseket is adott: "a görög drámában egy nagy lélek küzd a rázúduló szenvedéssel s szenvedése méreteivel és viselkedése szépségével bukásában is csodálatot vált ki (...) Az istenek a kiválók ellen esküsznek össze, s a kiválók az istenek cselszövénye alatt szerencsétlenségükben válnak az emberiség gyűjtő alakjaivá."⁸ Ezeket a gondolatokat szinte szó szerint ismétli meg negyedszázaddal később a *Galilei* együttesének írt tanulmányában. A görög dráma hatékonyan formálta Németh László minőség-koncepcióját, példát is adott arra, hogy a kiválók, a nagy lelkek elbukásuk ellenére az "emberiség gyűjtő alakjai"-vá lehetnek. A minőségre nevelő pedagógus-író dramaturgiájában így kap kiemelkedő szerepet az ellenhős nélküli nagy személyiség. "A Gegenspieler nálam a sors, vagy ha úgy tetszik, az emberiség: az emberi élet kemény alakulás-törvényei. Nem dramaturgiai meggondolás ez: tapasztalat. Nekem sem volt, ha volt is, nem ismertem el, ezen az egyen kívül soha Gegenspielerem"⁹-írta. "A személyes ellenfélnek ez a háttérbe tolása vagy elszemélytelenítése modern élményekből táplálkozik ugyan, de egyben a görög végzetdrámák légkörét teremti meg a színpadon."¹⁰

Van még egy fontos dramaturgiai tanulsága a Szophoklész-naplónak. Ez pedig az, hogy Antigoné és Élektra egyaránt a kötelesség hősnői, "ellentétek és ikercsillagok"¹¹, ugyanannak az indulatnak a végleteit élik meg. Az emberben sok ember van: egész menny és pokol. A minőség érvényrejutásáért küzdve tehát az emberi természet antinómiáival is szembe

⁵. Benedek András: *Vívódó lelkek*. In: *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*. Szerk. Monostori Imre. Nap Kiadó. Bp. 2001. 291.

⁶. V.ö.: Kulcsár Szabó Ernő: *Törvény és szabály között*. In: *Szintézis nélküli évek*. Szerk.: Kabdebó Lóránt-Kulcsár Szabó Ernő. Pécs. 1993. 56.

⁷. V.ö.: Grezsa Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1979. 101.

⁸. Németh László: *Szophoklész*. In: N. L.: *Európai utas*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1973. 19. és 31.

⁹. Németh László: *Levél Timár Józsefhez*. In: N. L.: *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1975. 259.

¹⁰. Benedek András i.m. 283.

¹¹. uo. 27.

kell nézni. Németh László hőseinek egyszerre kellett megküzdeniük egyéniségük démonaival és az eszmékhez ellenségesen vagy közömbösen viszonyuló közeggel.

Mindez a tapasztalat akkor tudatosan Németh Lászlóban drámaművészetet formáló erővel, amikor 1935 után, különösen pedig a *Tanu* megszűnésével az írás és cselekvés egysége lehetetlenné vált számára. Ekkor fordul érdeklődése erőteljesen a történelem felé. A tanulmányok és a társadalmi drámák közvetlenebbül fogalmazták meg eszméit, nagyobb támadási felületet jelentettek az írói vallomás közvetlensége folytán. A történelmi érdeklődésben a megkérdőjelezett identitás keresett támaszt és erősítést, a történelmi drámákban a történelem igazoló erejét mozgósíthatta eszméinek védelmében. Vallomása rejtettebb és egyetemesebb érvényű lehetett egyszerre.

A történelmi drámát a romantika a sok álcsilllogással, a patetikus hősiességgel lejáratta, a naturalizmus gondolatilag elszegényítette, az avantgarde létében is megkérdőjelezte.¹² Az ezerkilencszázharmincas években a történelmi dráma Európa-szerte kiüresedett műfajnak számított. "Világsikert azok a modern művek arattak, amelyekben a történelmi vagy mitológikus tárgy valami formai újítással párosult."¹³ Brecht színháza erre adott nagy mintát. Az ironikus szemlélet, tudatos anakronizmusok, szürrealisztikus látomásosság, elidegenítő effektusok tették használhatóvá a tizenkilencedik századi műfajt. "A különböző törekvések közös vonása: az értelem közbeiktatott kontrollja segítségével a történelem demisztifikálása, a hősök deheroizálása, a realitás illúziójának megtörése."¹⁴ Németh László mindezeket az elemeket rendkívül finoman, visszafogottan, nagyobb céljának alárendelve alkalmazta. Ő az értelmet, az elemző gondolatot emelte szenvedéllyé.¹⁵ A történelem dimenziójával egyetemes távlatot állított a valóság illúziója fölé, de a valószerűséget, a történelmi hitelességet megőrizte. Ismerte Brecht *Kurácsi mama és gyermekei* című darabját, jónak is tartotta azt, de a brechti módszert nem követte. Tőle idegen volt az a szemlélet, amelyik a történelmet csak a gondolatok szószékéül használja. Brecht *Galilei élete* című darabját el sem olvasta a maga Galilei-dramájának megírása előtt, mert a brechti elidegenítő dramaturgiával szemben ő olyan történelmi hitelességre törekedett, amilyenre Tolsztoj *Első Péter* című regénye adott példát.¹⁶

II.

Történelmi drámáiban a történelmi objektivitás-igény és a lírai személyesség egymást erősítve találkozik.¹⁷ Ebben a -korábban általa is meghaladottnak tekintett - műfajban egyszerre találta meg Németh László a régi "korok, alakok felélesztésének hallatlan gyönyörűségét" és a katharzis-igény szemérmes kelégtelenségének a lehetőségét.¹⁸

Igen nagy odaadással, mindig a forrásokig visszamenő tudományos alaposággal vizsgálta az egyes történelmi korokat. Elsősorban a történelemformáló nagy eszméknek az

¹² V.ö.: Grezsa Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1979. 105.

¹³ Benedek András i.m. 291.

¹⁴ uo.

¹⁵ V.ö.: uo.

¹⁶ V.ö. : Németh László levele Fodor Ilonához 1958. június 10-én. In: *Németh László élete levelekben*. Osiris Kiadó. 2000. I. 570-572.

¹⁷ V.ö.: Grezsa Ferenc i.m. 106.

¹⁸ Németh László: *Életemről, munkáimról*. In: *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*. Szerk.: Monostori Imre. Nap Kiadó. Bp. 2001. 11.

emberi sorsokon keresztül megmutatkozó kibontakozását és drámai küzdelmét kutatta bennük.

Legtöbb történelmi drámáját történelmi esszével, tanulmánnyal előzte meg. A *VII. Gergely, Bethlen Kata, Széchenyi, Husz János, Eklézsia-megkövetés* éppúgy példa erre, mint a *Galilei, Az áruló, Apáczai, II. József*. A történelmi kép tág ölelésű, nem egy alakra koncentrál, de messzemenően előkészíti a történelmi dráma széles hatókörű eszméjének kibontakoztatását. A történelmi kép hitelességét Németh László fontosnak tartotta, mert a történelem küzdelmes alakukítását vállaló hőseinek ezáltal adott jelentőséget és kortörténeti érvényt. VII. Gergely, Husz János, Galilei drámája háttérként hű képet ad az egyház történelmi változásairól: szellemi-lelki megújulásáról a clunyi reform után, majd legjobb híveivel való tragikus szembekerüléséről Husz korában, illetve megmutatja annak a "császármetszésnek" a történetét, amellyel az egyház "legnagyobb ellenfelét, a természettudományt mintegy a tulajdon méhéből kivágta s önálló lélegzésre kényszerítette".¹⁹ Hasonlóan tárgyilagos történelmi körkép formálja meg a magyar múlt egyes korszakait.

Ennek a történelmi objektivitás-igénynek volt az köszönhető, hogy a történelmi párhuzam révén vált egy-egy történelmi drámája éles jelenkori érvényű koritéletté. A *Galileiről* írta Németh László, hogy ami miatt gyanússá vált, "a két egyház - a pápai és sztálini - hasonlósága", azt nem ő rakta belé, s nem is vonhatta ki, "az a történelmi hasonlóságból kövekezett".²⁰ Kállai Gyula is a kettős jelentés leleplező veszedelmét ismerte fel a darabban. Rákosinak mondta róla: "A darab irodalmilag jó, de számos célzás van benne, amit a fasizmus alatt a fasizmusra értettek volna, de minthogy népi demokráciában élünk, arra értenék."²¹

A történelmi hasonlóság kisebb-nagyobb mértékben Németh László minden történelmi drámájának fontos hatáseleme. Éppígy kimutatható minden történelmi drámájának létrejöttében az író közvetlen, személyes kapcsolata tárgyával. Mindegyikben érezni lehet a személyes "lírai inger"-t, "lírai sarkallás"-t, "katharzis-igény"-t, amely a történelem egy-egy alakját az írói vallomás médiumává is teszi. "A drámába zárt történelmi képet azonban soha nem a líra formálta, a tanulmányban már előbb kialakult."²²

Németh László a tanulmányt is egzisztenciális ügynek tekintette, a tanulmány igazságait is az emberi üdvösségkeresés részének tartotta. Ezért volt különösen érzékeny egy-egy korszak ütközőpontjaira, melyeket tanulmányaiban is egy-egy nagy személyiség egzisztenciális problémáiként tudott leginkább megragadni.

A lírai katharzis-igénynek a közvetlen megnyilvánulásai természetesen semmiféle esztétikai értékítéletet nem tartalmaznak. Kultúrtörténeti szempontból mégis érdemes egy pillantást vetnünk rájuk, hiszen arról tanúskodnak, hogy a huszadik század közepén a magyarság egyik kivételes tehetségű írója miféle kelepce-helyzetekben kereste a történelem példáiban a vallomás lehetőségeit és a lélekerősítő mintákat.

Németh László maga is fontosnak tartotta ezeknek a katharzis-igényeknek a számbavételét, föltárásukkal a maga életérdekű, életelvű irodalomszemléletét is megvilágította. Olykor cáfolta, hogy egy-egy hőse vele azonos. Ez a cáfolat azonban csak az apró részletekbe menő megegyezésre vonatkozott, a lelki indítékok azonosságára szinte minden műve esetében maga mutatott rá önelemző tanulmányaiban. Éppen ez a személyes érintettség, a saját démonaival való hatalmas belső küzdelem nagy formátumú történelmi hősökbe való kivetítése segítette őt abban, hogy hősei összetett, antinómiákkal küzdő, vívódó

¹⁹. V.ö.: Németh László: *A Galilei együttesének*. In: N. L.: *Megmenetett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1975. 250.

²⁰. *A Galilei története Németh László életrajzában*. In: *Galilei. A dráma "pere" 1953-1956*. Debrecen, 1994. 38-39.

²¹. *Németh László élete levelekben I. 1949-1961*. Osiris Kiadó. Bp. 2000. 359.

²². Németh László: *Életemről, munkáimról*. In: *In memoriam Németh László*. 14.

személyiségek legyenek, a Németh László-i alapeszméket belső kételyekkel bátyázzák körül, s az örök vereségérzet ellenére is megőrizték eszméiket.

Németh László éppúgy antinómiákban gondolkodott, mint Ady. Az antinómiák drámai küzdelmében mutatta meg a minden körülmények közepette érvényesítendő eszméket. Mai szemmel nézve történelmi drámái annál korszerűbbek, minél erősebb kételyekkel küzdenek hősei.

A személyes vallomások hőfoka meghatározó szerepet játszik abban, hogy Németh László legjobb történelmi drámáiban a vallomás a líra és gondolat társítása révén alakította ki azt a különleges kifejezésformát, amelyik drámáit a sokat emlegetett dramaturgiai gyengeségek ellenére is a magyar drámairodalom élvonalába emelte.²³

A magyar szellemi élet organizátori szerepére vállalkozó Németh László örökös drámai küzdelme motiválta azt, hogy történelmi drámáinak "a közösség emelkedéséért meg az önnön üdvösségéért folytatott küzdelem egybefonódása adja meg összetéveszthetetlen karakterüket".²⁴

Történelmi drámái az író lelke méltóságtatásának is az eszközei voltak képtelen körülmények közepette. Történelmi drámáinak nagy korszakát az 1945 utáni évtized léghője motiválta. Az tette kívánatos és sürgetővé, hogy a jelen emberének feltett kérdésekre a tanulmányaiban megismert hősök nyelvén s példájával válaszoljon, egyszerre vállalva az eszméhez vetető történelmi utat s kárhóztatva, közvetetten, az akkoriban használt eszközöket.²⁵

Németh László az újkori gondolkodás lényegének az igazság keresését tartotta. Az ember "leghatalmasabb, legmélyebben gyökeredző közösségi ösztönének, amelyben magát a legteltjesebben tudja megtagadni, az igazságszeretetet, az igazság kimondásának ellenállhatatlan kényszerét" tekintette. "Az igazság: a közösség érdeke, hisz ez az a lámpás, melynek fényénél helyes irányba tud menni."²⁶ Németh Lászlót mélyen foglalkoztatta az kérdés, hogy mit csinál a közösség a történelem egy-egy időszakában azzal az igazsággal, amelyik nem más mint a közösség legmélyebb érdeke, az emberiséget önmaga jobb lehetőségei felé irányító eszme? Történelmi drámáiban legtöbb változatban az igazságszeretet által felidézett tragikumot mutatta be. Darabjaiban ki-ki a maga gondolkodásában kialakult igazságát tekintette az igazságnak. Németh László maga mutatott rá arra, hogy az ő színpadán mindenki a maga igazának tudatában cselekszik, "mindenki úgy érzi, hogy neki igenis igaza van; a hős mint a legtisztább, magára leginkább gyanakvó ember még a legkevésbé".²⁷ Az igazságszeretet drámáinak konfliktusa éppen abból következik, hogy a közeg igazságtudása alacsonyabb fokon áll, mint a történelmet előrevivő, új s új igazságokat felfedező személyiségé.

III.

²³. Dramaturgiai gyengeségnek minősítette a kritika a darabok történelmi, történelemfilozófiai anyagának gondolati sűrűségét, melyet nem tud a dráma mindig költészetté olvastani. Németh László hősei jobban ismerik a történelmet, mint nézői. A gondolati árnyalás sokszor túlszűfoltá teszi a darabokat.

Benedek András a Husz János "töméntelen sok papja közül akár húszat is" kiirtana, mert olvasó és néző előtt összefolynak. Megkérdőjelezték Németh László papírszínház-elméletét is mondván, hogy "a dráma elsősorban nem az olvasó, hanem a néző tetszésére pályázik". V.ö.: Schöpflin Aladár: *VII. Gergely*. In: *A minőség forradalmára*. 105. Benedek András: *Vívódó lelkek*. uo. 291.

²⁴. Csűrös Miklós: Németh László. In: *A magyar irodalom története 1945-1975. A próza és a dráma*. III/2. kötet. Szerk.: Béládi Miklós, Rónay László. Akadémiai Kiadó. Bp. 1990. 1381.

²⁵. Németh László: *Utószó a drámák német kiadásához*. In: N. L.: *Megmentett gondolatok*. 460.

²⁶. Németh László: *A Galilei együttesének*. In: N. L.: *Megmentett gondolatok*. 243.

²⁷. Németh László uo. 248.

Az Európa történetéhez készített jegyzetekből, tanulmányokból akkor elevenedett Németh Lászlóban monumentális drámai portrévá VII. Gergely alakja, amikor legnagyobb szellemi vállalkozását, a Tanut abbahagyva mélyen átérzte azt, amit VII. Gergelyről leírt: "VII. Gergelyben már-már megrendítő fokot ért el az eszme emberének a kétségbeesése azon, hogy az emberek nem akarnak üdvözülni."²⁸ Németh László vallomáskényszere nem változtatott az esszéíró által kiemelt jellemről történelmi igazságon, hanem VII. Gergely történelmi nagysága adott az író érzéséhez tágabb dimenziót és archaikus méltóságot. VII. Gergely és Németh László önértelmezése egybeesett a drámában, együtt mondhatták a gyónás szavait: "Emberfölöttire vállalkoztam, s az emberfölötti segítség elmaradt..."²⁹

"A hivatásérzet volt hamis, vagy én hibáztam?"³⁰ - kérdezi VII. Gergely Desiderius apától, s ő azt hozza föl bűnéül, amit Németh László is oly sokszor hallott a maga nagy vállalkozásai fölött ítélkezőktől: "Túl mohó voltál a jóban..."³¹ Jellemző a fiatal Németh László kérlelhetetlen minőség-igényére, hogy ez a bíráló VII. Gergelyt nem tudja büntudattal eltölteni. Úgy érzi, ő így is türelmesebb volt, mint kellett volna. Ha ő lehetlent követelt, akkor közte és az emberiség közt természetbeni különbség van. A pápa nem türheti a világi hatalom uralkodását a szellemi egyházon. Inkább a száműzetést és a pusztulást választja, mint a megalkuvást, megalázkodást.

A *Tanu* megszűnése után betegen magára maradó Németh László ezt a drámáját életműve hatyúdalának szánta, VII. Gergely szavait pedig saját vallomásaként is idézte a dráma végén: "Szerettem az igazságot, gyűlöltem a méltatlanságot, ezért halok meg száműzetésben."³² Vereség és büszke öinigazolás ez együtt. A hitében fanatikus VII. Gergelyt semmiféle tapasztalat nem rendíti meg a maga igazában, vereségei is az igazságérzetét növelik.

A békési fogantatású Sámson "lírai ingere" az ostrom összeszorítottságából való felszabadulás és a Németh László elleni hajsza kettősségében jelölhető meg. "A Sámsonban még az indulat, a leszámolás keserősége és büszkesége dominál, a megalázott nagyság önpusztítástól sem visszariadó bosszúja... A hős, a szent, a szörnyeteg minőségei ötvöződnek benne; a föladatvállaló aszkézis elhárításában, a kitörés elementaritásában egy tartós irodalmi és történelmi hagyomány elleni lázadás kísérletét is sejthetjük. Németh ezúttal a közéletiség, a népben-nemzetben gondolkodás ellenében a vérig sértett egyéniség oldalára áll..."³³

A vásárhelyi trilógiában - *Széchenyi, Husz János, Eklézsia-megkövetés* - is Németh László személyes megpróbáltatásai vagy azok jóslatszerű előérzetei adják a lírai sarkallást ahhoz, hogy önnön problémáinak megoldását a korábban tanulmányokban föltárt történelmi anyagban keresse. A felszólításra, hogy vonja vissza korábbi nézeteit, két drámával, a *Husz Jánossal* és az *Eklézsia-megkövetéssel* válaszolt. Husz Jánost, a gyöngye embert az teszi Krisztus-párhuzammal is megjelölt szentté, hogy nem meri elengedni az igazság kezét. Misztótfalusi Kis Miklós - a kényszerítésnek engedelmességgel - meggyőződése ellenére megköveti az eklézsiát, de belehal ebbe a szegyenbe. Husz bűne - saját öinigazoló vallomása szerint - az volt, hogy a látható egyházon kereste a láthatatlan arcvonásait.³⁴ Misztótfalusié pedig - szintén saját vallomása szerint - az, hogy a kis Erdély zsaluit a világra akarta kinyitni, hogy fölfelé akart menni ott, ahol minden lefelé ment.³⁵ Igazukban tehát nincs kételyük.

²⁸ Idézi Füzi László: *Alkat és mű. Németh László 1901-1975*. Pozsony. Kalligram Kiadó. 2001. 322.

²⁹ Németh László: *VII. Gergely*. In: N. L.: *Szerettem az igazságot*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1971. I. 610.

³⁰ uo. 611.

³¹ uo. 612.

³² uo. 618.

³³ Csűrös Miklós i.m. 1384-1385.

³⁴ Németh László: *Szerettem az igazságot*. II. 176.

³⁵ uo. 248.

Széchenyiről 1942-ben Németh László könyvet írt, s már ekkor feltűnt neki, hogy a könyv utolsó fejezete szinte kész drámvázlat volt. 1946-ban Hódmezővásárhelyen személyes oka is lett, hogy éppen ezt a drámát vegye elő. A Döbling-Hódmezővásárhely párhuzamot a történelem fordulata kínálta föl számára. Széchenyi arra lett ösztönző, erősítő példa Németh László koncepciójában, hogy miként lehet és kell lehetetlen körülmények között is megőrizni a történelmi cselekvés lehetőségét.

A Széchenyi-dráma intellektuális feszültségét két dramaturgiai telitalálat is fokozza: a csend és a játék. Egyre jobban szorul Széchenyi csapdája, de csak a cselekmény gyorsul föl, "a szavak retardáltak", a pauzák drámai feszültséggel telítődnek, sűrű atmoszféra érezteti a sors beteljesülésének a közeledtét. Széchenyi rendkívül intellektussal világítja át a maga kelepce-helyzetét, s nem kevésbé környezetét és a bécsi udvar politikai szándékait. Az öngyilkosságra készülő Széchenyi fölötte áll sorsának: hatalmas játékot űz környezetével és az őt fenyegető hatalommal egyaránt. "Az emberek megzavarásában gyönyörködő fölény s elragadtatásukat kivívni akaró alkalmazkodás játéka ez: az életet törpítő távlatba süllyesztő iróniáé s a hirtelen fölbuzgó vallomásoké, amelyekről a következő percben már nem tudjuk, mit gondoljunk - megtévesztés-e vagy gyilkos őszinteség."³⁶ Tragikus mélység és sorslegyőző játék ez. A görög mintáktól a keresztény életelvekig minden mérlegre kerül ebben - bő teret adva az értelmezés árnyalatainak. Öngyilkossága emberi méltóságának megvédése és a császári udvar terveinek keresztülhúzása egyszerre.

Az öngyilkosságra készülő Széchenyi gondolati párhuzamokban és környezetét vizsgáztató játékban végigpróbálta helyzetének alternatíváit, de számára nem volt kétséges, hogy körülményei szorításában mit kell tennie.

A *Galilei* antinómiája mélyebb.

Németh László Galileit az újkori civilizáció legnagyobb alakjának tartotta, önmagát pedig e civilizáció egyik kései képviselőjének. Érthető tehát, hogy amikor végre 1953-ban eredeti mű írására is lehetősége nyílt, Galileiben találta meg azt a történelmi hőst, akiben az ötvenes évek elejének az inkvizícióra emlékeztető, visszavonásokkal, önbírálatokkal telített közegében vallomást tehet az igazságszerető ember újabkori dilemmáiról. Galilei alakja alkalmas volt arra, hogy általa minden korábnál bonyolultabb helyzetben, s minden korábnál nagyobb megértéssel, belátással ítélje meg az igazságszeretet okozta tragikumot. A műfordítás gályapadján Németh László is úgy érezte, hogy legfontosabb művei bennerekednek, pedig azokkal tartozna még nemzetének és az emberiségnek. "Galilei azért nem halhat meg hősként, mint hasonló hőseim, mert legfontosabb műve még benne van. Annyival tartozik az embereknek, hogy a hiúságát, a becsületét, s ha úgy tetszik, az üdvösségét is oda kell dobnia."³⁷ Olyan kelepce-helyzet ez, amelyikben az etikus személyiség számára nincs megoldás.

Németh László két változatban is megírta a darab befejezését. Az első változatban Galilei fölháborodik azon, amit vele tettek, s azt inkvizítorai gyalázatának tartja. A másodikban összeomlik visszavonása miatt, úgy érzi, az üdvösségét dobta oda. Németh Lászlóra egész Galilei-pört hozott ez a dráma. Rengeteget vitatták és vitatják mindmáig, hogy melyik változat az igazi, melyik az esztétikailag értékesebb.³⁸ Németh László azonban úgy írta meg mindkét változatot, hogy abban a másiknak az igazsága is benne van.

³⁶. uo. 257.

³⁷. Németh László: *A Galilei együttesének*. 245.

³⁸. V.ö.: Radnóti Sándor: *Magyar esszé. Egy anekdota magyarázata*. In: R. S.: *Recrudescunt vulnera*. Bp.

1991. 9-16. Görömbei András: *Németh László két Galileije*. In: G. A.: *A szavak értelme*. Püski Kiadó, 1999. 144-152. Tamás Attila: *Cenzúrákról-öncenzúrákról és művekről. Irodadolmtörténet*, 1996. 1-2. 50-61. Füzi László: *Adalékok egy anekdota utótörténetéhez*. In: *In memoriam Németh László*. 226-233. Domokos Mátyás: *Hatalom és igazság*. Kézirat.

Hogy ez hogyan lehetséges, ahhoz a kulcsot a harmadik felvonás, az inkvizíciós tárgyalás csúcspontja adja meg. Galilei kérdése az inkvizíció mentalitásának képtelenségére mutat rá: "Hogyan, szent atyám? Előbb kiszedték, úgy, ahogy kiszedték, szándékomat, s tudván, mit gondolok, megesketnének arra, hogy amit gondolok, nem gondolom?" "Ne gondold tehát!"³⁹ - kapja válaszul. Ezek után még elmondja Galilei, hogy hacsak esze egész szövését fel nem bontják, s újra nem szövök, ő ebben a kérdésben hallgathat, de mást nem gondolhat. Galileit ezzel a vallomással Németh László az igazságszeretet, az önmaga meggyőződésével való azonosság hőisévé teszi. Ezek után ami vele történik, az már az inkvizíciót minősíti. A dráma két változata között etikai értelemben ezért nincs különbség. Ezért írhatta Németh Lászlónak Illés Endre: "A negyedik felvonásban akár az ellenkezőjét is írhatod annak, amit írtál: a dráma ugyanazt mondja."⁴⁰ A *Galileinek* a szellem és a hatalom küzdelmét egyértelmű ítélettel minősítő vallomás a legfontosabb üzenete. Ekkor messze fölötté áll inkvizítorainak, leleplezi őket. Maga Németh László is felhívta a *Galilei* együttesének a figyelmét arra, hogy a Galilei megtörtetésével végződő darab hőisében és cselekményében is ott van a diadal: "A tragikum itt csak héj, amelyen átvilágít a győzelem, s a játéknak is ezt kell éreztetnie."⁴¹

A Galilei körül föllángolt vita az ötvenes évek elején Németh Lászlóból az igazságszeretet tragikumának további drámáit motiválta. Drámaművészetét áttekintő tanulmányában ezeket a darabokat a Galilei-pör néven foglalta össze. A *Petőfi Mezőberényben* című egyfelvonásosában a Galilei első változatának ellendarabját, "hibaigazítását" írta meg: Petőfi hajlíthatatlan géniusz, aki "művét dobja oda a fiatalosan értelmezett becsületért".⁴² A darab utolsó szavai azonban gyilkosoknak nevezik azokat, akik Petőfit erre az útra ösztönözték. *Az áruló* azoknak szól elsősorban, akik Németh Lászlót árulással vádolták a Galilei miatt, de üzenete mélyebb ennél a válasznál: a rejtett, a hazugsággal elborított igazság védelmében szól. A darabban Görgey azért vállalja a ráosztott áruló szerepet, hogy a nemzetet legalább a maga szerencsétlenségével gondolkozásra, önismeretre tanítsa. *Az Apáczai* Németh László pedagógiai végrendeletének készült: a sorssal, történelemmel szembeszegülő megszállott pedagógus igazolása. A *II. József* megírására a hipertónia diagnózisa ösztönözte Németh Lászlót. Úgy érezte, neki is csupán annyi ideje van hátra, mint a török háborúból halálos betegen hazatért II. Józsefnek, s az ő üdvösségkereső műveit is éppoly kétellyel tagadják azok, akikért szóltak, mint II. József népboldogító célzatú rendeleteit. "Az a meg-megújuló belső kétely, amellyel a császár saját életművét és világfelfogását értelmezi, a modern magyar dráma történetében okvetlenül újszerű konfliktustípust készít elő. Drámai feszültség ugyanis nem csupán, vagy nem elsősorban a politikai-történelmi színtéren keletkezik, hanem egy olyan elszigetelt, magányos én belső világában, akit lényegében önmaga másként látásának a képessége készített belső számvetésre."⁴³ Ez így igaz. Ezzel nem ütközik az, hogy Németh László kívülről még a haldokló császárban is igazolja a világot jobbítani, igazságosabbá tenni akaró törekvést. Amikor maga már minden rendeletét visszavonná, tanácsosa milliók nevében kéri a türelmi és a jobbjárendelet megőrzésére. Komornyikja pedig igazi családapához hasonlítja őt, akit csak halála után értenek meg.

Németh László történelmi drámáinak említett darabjai hatalmas erkölcsi és gondolati boltozatot építenek az igazságszerető, az emberiséget önnön jobb lehetőségeihez segítő

³⁹. Németh László: *Galilei*. In: *Szerettem az igazságot*. II.317.

⁴⁰. Illés Endre levele Németh Lászlóhoz 1953. november 1-jén. In: *Németh László élete levelekben. I. 1949-1961*. Osiris Kiadó. Bp. 2001. 146.

⁴¹. Németh László: *A Galilei együttesének*. In: *Megmentett gondolatok*. 247.

⁴². Németh László: *Életemről, műveimről*. 14.

⁴³. Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Argumentum. Bp. 1993. 116.

személyiségek védelmében. Az ő alakjai a gondolat és erkölcs hősei, s nem maguknak akarták a hatalmat, hanem az értelem számára, az emberiség közös javáért.⁴⁴ Azért küzdenek a történelem különféle korszakaiban, hogy az igazságszeretetet, a meggyőződésünkhöz való ragaszkodást a mi korunkban is megőrizték emberi lehetőségnek.

⁴⁴. V.ö.: Benedek András i.m. 292.